

ՀՄԱՅԱԳՐԵՐԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայ ժողովուրդը, անցնելով պատմական բարդ ու բազմաբովանդակ ուղի, կերտել է իր հարուստ մշակույթը: Հազարամյակների խորքից եկող իր լեզվով, գրով և մշակութային նոր արժեքներ ստեղծելով: Գիրն, իրավամբ, դասվում է մարդկության մեծագույն նվաճումների շարքը: Գիրը հնարավորություն է տվել հազարամյակներով պահպանել մարդկային մտքի նվաճումները: Իր ունեցած քաղաքակրթական դերի համար ժողովուրդների հավատալիքներում գիրը սրբացվել է և համարվել աստվածաստեղծ: Այս մասին են վկայում նաև հեթանոսության ժամանակներում շատ ժողովուրդների դիցապաշտական համակարգում գոյություն ունեցած գրիք, դպրությունն ու իմաստությունը հովանավորող աստվածությունները, ինչպիսիք են հայկական Տիրը, Եգիպտական Թոտը, Բաբելոնյան Նաբուն, հնդկական Սարասվատին, հունական Հերմեսը և այլն:

Արդեն քրիստոնեության դարաշրջանում ստեղծվեց սրբերի և սրբացման մի համակարգ, որի մեջ ուրույն տեղ ունեցան գրի արարումն ու դպրությունը մարմնավորող մարդիկ, որպիսիք են օրինակ՝ հայոց մեջ Մեսրոպ Մաշտոցը, Սահակ Պարթևը, Վոստիշապուհ արքան, թարգմանիչները, սլավոնների միջավայրում՝ Կյուրեղն ու Մեթոդիոսը և ուրիշներ: Պատմական այս ժամանակահատվածը մի շարք հարցեր է թողել, որոնք կարոտ են ուսումնասիրության: Դրանցից է նաև նախամաշտոցյան գրի հարցը, որը հայագիտության հանգուցային խնդիրներից է. քրիստոնեությունից առաջ հայ ժողովուրդն ունեցե՞լ է, արդյոք, սեփական գիր ու գրականությունը, թե՞ օգտվել է ուրիշ գրերից և այլալեզու գրություններից:

Ա. Գարագաշյանն, անդրադառնալով նախամեսրոպյան շրջանում հայկական գրի գոյության հարցին, անվերապահորեն համարում է, որ չէ ճշմարիտ այն, որ ընդհանրապես կը կարծուի, թե Հայք յառաջ քան զՄեսրոպ չունեին նշանագիր, ուստի և էին անմասն դպրութենէ: Նայելով հանգամանաց հայերէն լեզուին յառաջ քան զՄեսրոպ՝ անհնար էր լեզուին առանց դպրութեան հասնել յայն աստիճան զարգացման՝ յորում կը գտնենք զնա ի հատուկոտրոս երգոց վիպասանաց, որոնց կատարեալ նմանութիւն է թարգմանչաց լեզուին»¹:

Ակադեմիկոս Ն. Մառն էլ կարծում է, որ «ողջ Կովկասը, ներառյալ նաև Հայաստանը, կուլտուրական են եղել դեռևս ասորաբաբելական քաղաքակրթության ժամանակաշրջանում: Հայաստանում մայրենի լեզվով գրականության գոյություն ունեւ մեր թվարկությունից դեռևս մի քանի դար առաջ»²: Լեոն, իր հերթին, խոսելով հին հայոց հեթանոսական մշակույթի մասին, եզրահանգում է. «Կարելի է, ուրեմն, ավելի մեծ հավանականությամբ ենթադրել, որ հայկական նշանագրեր գոյություն ունեին հին ժամանակներից... Որ հայ ժողովուրդը պիտի ունենար իր գրականությունը. այդ թելադրում է ասել և նրա լայն տարածված և ներքնապես զարգացած հեթանոսական պաշտամունքը»³:

Ուրիշ շատ հետազոտողներ են ենթադրություն կամ համոզմունք հայտնել նախամաշտոցյան գրի գոյության վերաբերյալ: Ականավորի հնագետ Հ. Մարտիրոսյանը, իր աշխատության մեջ մատնացույց անելով մի շարք ժայռագիր նշաններ, հանգում է այն մտքին, որ «Նախնադարյան Հայաստանում, սկսած երրորդ հա-

¹ Գարագաշյան Ա., Քննական պատմություն Հայոց, Դ մաս. Թիֆլիս, 1895, էջ 39:

² Март Н. Я., Ани, Книжная история города и раскопки на месте городища, М.-Л., 1934, էջ 5:

³ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1966, էջ 507:

գարամյակից մեր թվարկությունից առաջ, գործ էին անում հիերոգլիֆ նշաններ, իսկ հետագայում նաև գրություն»⁴:

Հեթանոսական Հայաստանի գրի և գրականության հարցը մեծապես կապված է մեհենական մատենագրության հետ: Ինչպես բոլոր երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում մեհյանները, կրոնական կենտրոններ լինելուց բացի, եղել են նաև մշակութային կենտրոններ: Հայաստանի քրմական դասը, ելնելով իր օրակարգային արարողությունների անհրաժեշտությունից, պետք է որ ունեցած լիներ ծիսարարողակարգային բովանդակությամբ գրքեր, սոմարական հաշվումների մատյաններ, օրենսգրքեր և այլն:

Ագաթանգեղոսի վկայության համաձայն՝ քրիստոնեության ընդունումից հետո հայկական մեհենագրերը, որոնք ընկալվում էին իբրև հին՝ նախաքրիստոնեական պաշտամունքի հիմնական կրողները, ոչնչացվեցին նոր կրոնի տարածման առաջին սարիներին: Ավերվեցին նաև հեթանոսական տաճարները, և առաջիններից եղավ Տիրի՝ դպրության աստծո տաճարը Երազմույնում: Տրդատ արքան, իր գորքի զլուխ անցած, Գրիգոր Լուսավորչի հետ միասին, քանդում, ավերում էին հեթանոսական մեհյանները և դրանց տեղերում քրիստոնեական վանքեր, եկեղեցիներ, ժամատներ կառուցում: Այսպես, Ագաթանգեղոսը պատմում է. «Ապա յինքն իսկ թագաւորն խաղայր գնայր ամենայն զօրօքն հանդերձ ի Վաղարշապատ քաղաքէ»⁵ մեհյաններ քանդելու: Արտաշատի ճանապարհի վրա նրանք նախ Տիր աստծո տաճարը «քուկեալ աւերեալ քանդեցին», իսկ Արտաշատում՝ «ամենայն շինուածք մեհենին ի հիմանց դղրդեալ տապալեցան»⁶: Անիում կործանեցին Արամազդի տաճարը, Երիզա ավանի մեհյանում փշրեցին Անահիտի ոսկյա արձանը, ավերեցին Միհրի տաճարը Բագահատի-

⁴ Мартиросян А. А., Первобытныи иероглифы Армении и их урарто-армянские двойники, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1971, N 9, էջ 74:

⁵ Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1909, էջ 404:

⁶ Անդ:

ճում, Սենյակ Աստղկա և Վահագնի կոչված մեհյանը Աշտիշատում, Նանեի մեհյանը՝ Թիլ ավանում, Դարանաղյաց գավառի Թորդան գյուղում՝ «սպիտակափառ» Բարշամինա աստծո մեհյանը, «կործանեին, և գպատկերն նորին փշրեին»⁷: Այս և շատ այլ հեթանոսական տաճարներ ավերելով, դրանց ունեցվածքն ու հարստությունները փոխանցում էին եկեղեցուն:

Սակայն է. Դանիելյանը «Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու հոգևոր ակունքները» գրքում, հետազոտելով Մովսես Խորենացու հաղորդումները, նշում է, որ 3-րդ դարի երկրորդ կեսին, Սասանյանների նվաճողական քաղաքականության հետևանքով, Հայաստանում ստեղծվում է քաղաքական խառնաշփոթ վիճակ: Պարսկաստանի քաղաքական ճնշման հետևանքով Հայոց գահին հաջորդաբար նստեցին մի քանի Սասանյան թագաժառանգներ (Որմիզդ-Արտաշիր և ուրիշներ): Նրանց գահակալության տարիներին, Սասանյանների կիրառած բռնությունների հետևանքով, կործանվեցին հայոց ազգային (հեթանոսական) պաշտամունքի շատ կենտրոններ: Շապուհ Առաջինը իր որդիների անուններով հիմնադրում էր անվանական շիւնություններ: Պարզ է, որ դրանք կառուցվում էին պարսիկ գրադաշտական մոզերի կողմից քանդվող հայկական ազգային սրբությունների տեղում⁸:

Պատմական այդ շրջանից մի դրվագ է արձանագրում Պատմահայրը՝ գրելով, որ Որմիզդ-Արտաշիրը «զմեհենիցն պաշտամունս ստաւել ևս յորդորեւ. այլ և զհուրն որմզդական, որ ի վերայ բազնին որ ի Բագստան, անշեջ հրամայե լուցանել: Բայց զանդրիսն, զոր արար Վաղարշակ պատկեր իւրոց նախնեացն հանդերձ արեգակամբ և լուսնիւ յԱրմաւիր, և փոխեցան յԱրմաւրայ ի Բա-

⁷ Անդ, էջ 404-409:

⁸ Դանիելյան Էդ., Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու հոգևոր ակունքները, Երևան, 1996, էջ 14:

գարան և դարձեալ յԱրտաշատ՝ գայնոսիկ փշրէ Արտաշիր: Եւ գերկիրս գրով ընդ հարկաւ իւրով արկանէ, և ամենևինք զիւր անունն հաստատե՝: Վերջում էլ հաճելում է, որ նա մեր երկիրը կառավարեց պարսիկ գործակալների ձեռքով, ինչպես իր երկրներից մեկը, քանովեց տարի, նրանից հետո էլ մեկ տարի թագավորեց նրա որդին՝ Շապուհը, մինչև Տրդատի թագավորելը⁹:

Այս ամենը հաշվի առնելով, է. Դանիելյանը եզրակացրել է, որ ազգային սրբավայրերը Հայաստանում քանդվել էին նախքան քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելը, և դրանք քանդողները եղել են, ամենայն հավանականությամբ, զրադաշտական մոգերը, այլ ոչ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը և նրա հետևորդները, ինչպես նրանց վերագրվել է որոշ սկզբնաղբյուրներում և, դրան հետևելով, հետագա գրվածքներում¹⁰:

Ավերվելով ու ոչնչացվելով հանդերձ, շատ մշակութային տարրեր ու երևույթներ պահպանվեցին քրիստոնեության դարաշրջանում, այդ թվում և մեհենագրերը, որոնք իսպառ դուրս չեկան գործածությունից, պահպանվելով հատկապես ժողովրդական հավատալիքների ոլորտում: Քրիստոնեության պետական կրոն հռչակումից հետո սկսվում է մեհենագրության պատմության նոր՝ գաղտնի փուլը, որը տարբեր դրսևորումներով շարունակվում է մինչև մեր օրերը: Այդ դրսևորումներից սույն հողվածի մեջ քննության կառնենք հմայագրերը:

Հմայագրերը հանդիպում են ժապավենաձև և գրքային հմայլիներում, որոնք բովանդակում են կախարդական և մոգական նշանակությամբ աղոթքներ, հմայանքի ու թովչանքի բանաձևեր և նշանագրեր¹¹: Սրանք գալիս են նախաքրիստոնեական

⁹ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Քննական բնագիրը և ներածութիւնը Ս. Աբեղեանի և Ս. Հարութիւնեանի, Տփղիս, 1913 (վերահրատ. Երևան, 1991), Բ, Հէ, էջ 216:

¹⁰ Դանիելյան Է., նշվ. աշխ., էջ 15:

¹¹ Մովսիսյան Ա., Հայկական մեհենագրություն, Երևան, 2003, էջ 129:

ժամանակներից, հ պատահական չէ, որ հայ եկեղեցին իր գոյության ողջ ընթացքում պայքարել է հմայիլների և հմայագրության կիրառման դեմ:

Հայ մատենագրության հիմնադիր Մեսրոպ Մաշտոցի գրական երկերից պահպանվել և մեզ է հասել «Խրատագիր և զգացուցիչ» շրջաբերական թղթերից մի փոքրիկ հատված, որն ուղղված է հեթանոսական հավատալիքների և, մանավանդ, հմայության ձևերի դեմ. «Երազք եւ հմայք եւ յոտութք եւ դիւութիւնք եւ թովչութիւնք եւ հարցուկք եւ ձեռնաձուր եւ դեղահատք եւ խտիրք եւ որ ինչ նման են սոցին»: Մաշտոցը հայտնում է, որ բոլոր նրանք, ովքեր հավատում են կամ իրենք են կատարում այդպիսի հմայություններ, «նզովեալ են ի սուրբ եկեղեցւոց և արտաքս ընկեցեալ յաստուածային հրամանց»¹²:

Հարուստ հայ մատենագրությունը հնարավորություն է ընձեռում հետևելու հեթանոսական հավատալիքների ու պատկերացումների դեմ պայքարի առանձին դրվագներին, նոր տվյալներ քաղելու մեր ժողովրդի հնամենի պատկերացումների, ծեսերի, կախարդության, մոգական բժշկության ձևերի ու եղանակների և հարակից այլ հարցերի մասին:

V դարի հայ նշանավոր մատենագիր Եղիշեից պահպանվել է մի ընդարձակ աշխատության, հավանաբար «Արարածոց մեկնութեան» մասը կազմող մի արժեքավոր պատառիկ: Այստեղ Եղիշեն ժողովրդական սնահավաստությունների մասին հետաքրքիր կարծիք է հայտնել՝ «Թէ որ այլանդակապէս ընդ այս մտածութիւն անցանէ աւտար խորհրդովք՝ *նշանագիրս* զծել կամ մարգարեանալ առ յապայս եւ երագահմայ լինել... այն արտաքոյ է քրիստոնէութեան»¹³: Այսպիսով, V դարի 80-ական թվականնե-

¹² Խաչիկյան Լ., Նախամեսրոպյան զրի հարցը և հմայագրերը, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1963, N 4, էջ 147:

¹³ Մատենագրութիւնք Եղիշէի, Վենետիկ, 1896, էջ 376:

րից ուղղակի վկայություն ունենք ինչ-ինչ նշանագրերի մասին, որոնք գրվում էին «օտար խորհրդով» (իմա՝ հեթանոսական խորհրդով) այնպիսի մարդկանց կողմից, որոնց էկեղեցական հեղինակը համարում է «արտաքոյ քրիստոնեություն»:

Նշանագրերի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպանվել նաև Հովհան Մանդակունուն (V դ.) վերագրվող, բայց Հովհան Մայրավանեցուն (VII դ.) պատկանող «Թուղթ վասն հմայից դիւթականց և անօրէն յուռութողաց» ճառի մեջ¹⁴:

Ճառի հեղինակը շատերի նման ձգտում է համոզել, որ դյութերը, թովիչները, հարցուկներն ու բոլոր հմայիչները սատանայի պաշտոնյաներ են, քրիստոնյաները չպետք է խաբվեն նրանց պատիր հմայություններով, պետք է խորշեն նրանցից՝ որպես հեթանոս խաբեբաներից: Նա գրում է՝ «Իսկ եթէ անձամբդ առ դիւթս եւ առ թովիչս եւ առ հարցուկս եւ առ ուռութն եւ առ խտիրս եւ առ հմայս գերեսցիս, ոչ եւս պարտ է զանձն կոչել քրիստոնեայ, զի հեռացեալ ես ի Քրիստոնէ»¹⁵: Այնուհետև հեղինակը ճառի մեջ թվարկում է բազմաթիվ հմայական ձևեր ու եղանակներ, որոնցից ուշագրավ է հատկապես «գիր պահարան ընդ անձն արկանել»-ը¹⁶:

Մայրավանեցին խաբված է համարում նրանց, ովքեր «գիր պահարան» գրողներին բժշկի տեղ են ընդունում, քանի որ այդ գրերը բնավ չեն կարող որևէ ներգործություն ունենալ հիվանդների վրա, քանի որ իսկական բժիշկները բուժում են սպեղանիով: Մայրավանեցին նկարագրում է այդ «գիր պահարանների» կիրառության ձևերը, որոշ չափով նաև բովանդակությունը, ճառի ստորև բերվող հատվածում. «Գրեալ պահարանս ի փողս ցաւածիցն արկանեն և ժամուկես մտացածին բանից եւ զանուան Քրիստոսի ընդ նոսին արկանեն, զի գրածն աստուածական համարեսցի»¹⁷:

¹⁴ Խաչիկյան Լ., Նախամեսրոպյան գրի հարցը և հմայագրերը, էջ 147-148:

¹⁵ Ճառք տեառն Յովաննու Մանդակունոյ, Վենետիկ, 1836, էջ 184:

¹⁶ Անդ, էջ 185:

¹⁷ Անդ, էջ 187:

Հմայագրերի հարցի հետ կապված բացառիկ նշանակություն ունի XIII դարի նշանավոր առակագիր և քարոզիչ Վարդան Այգեկցու «Վասն կռապաշտութեան» անտիպ քարոզը: Այգեկցու հաղորդած տվյալները վկայում են, որ անգամ քրիստոնեության ընդունումից դարեր անց էլ ժողովրդի առօրյայում դեռևս կենսունակ էին հեթանոսական պատկերացումները, ծեսերն ու սովորույթները: Ըստ Այգեկցու, սատանայի սերմանած չարիքներից է և այն, որ «մնաց առ ազգս կանանց, նաև յազգս արանց՝ ուսումն ծրարագործութեան»¹⁸ եւ այլ փաթեթ սատանայականք եւ խաբանաւք ուսուցանեն մի գմի եւ գտգէտս կործանեն ի նոյն չարն»¹⁹:

Կռապաշտության սյուներն են՝ աստղաբաշխությունը, կախարդությունը, մարդկանց ճակատագրի գուշակությունը և այլն: Այդ սյուները, սակայն, արձակել են բազմաթիվ ճյուղեր, որոնք թվարկված են Այգեկցու կողմից. «Դեղատութիւնն, եւ ձեռնածութիւնն, եւ լուսնագիտութիւնն, եւ աստղաբաշխութիւնն, եւ չարասել գօրն եւ կամ գպահն, ... հայել ի կենդանակերպս եւ ասել բախտարկութիւն եւ ճակատագրութիւն իմն՝ չարի պատահել կամ բարոյ, քննել ախտարացոյցս եւ ծննդաբանել գթիվ ամաց մարդկան եւ այլ ծրարք և հանգուցակք իմն եւ լեզուակապք եւ քաղցրադէղք եւ անասնակապք իմն, գոր գայլակապս կոչեն, նաեւ կապեն գայր, զի թուլացեալ ի կին մերձենալ ոչ կարէ, եւ այլ անբավ հեթեթանք»²⁰:

Այգեկցու վկայությամբ՝ իր ժամանակակիցները անվերապահորեն հավատում էին հմայություններին և կախարդություններին և զգալի չափով հեռացել էին եկեղեցուց և քրիստոնեությունից: Նգովքը, արտաքսումը եկեղեցուց, յոթնամյա ապաշխարությունը և սահմանված այլ պատիժներն անգամ ի գորու չեղան արմատախիլ

¹⁸ Քարոզի մեկ այլ հատվածում «ծրարագործութեան» փոխարեն ասված է «ղիւաց շունչ ծրար»:

¹⁹ Մատենադարան, ձեռագիր N 8030, էջ 209 ա:

²⁰ Մատենադարան, ձեռագիր N 8030, էջ 209 բ:

անելու հազարամյա հնությունից եկող հեթանոսական հավատա-
լիքներն ու պատկերացումները ժողովրդի գիտակցությունից:

Հմայությունների և կախարդությունների գոյության և կի-
րառման վերաբերյալ վկայություններ կան նաև այլ ձեռագրերում:
Կախարդության և գուշակության դեմ «Կանոնագիրք Հայոց»-ի
մեջ ներմուծվել են նաև մի շարք կանոններ, որոնցից երկուսը
սերտորեն առնչվում են քննարկվող նյութին: «Հարցմունք պե-
սի» խորագրով կանոնախմբի մեջ, օրինակ, կա այսպիսի հարց և
պատասխան. «Հրց. Վասն պահպանաց երդմունս իմն եւ պահ-
պանութիւն գրեն եւ անուանս սագգի ագգիս, զոր մեր ոչ գիտեմք.
պա՞րտ է համարձակ թողուլ զնոսա առնել զայն եւ կարճել: Պատ.
Նգովել պարտ է եւ յեկեղեցվոյ եւս հանել»²¹:

Մեկ այլ կանոնախմբի մեջ կարդում ենք. «Որ զհետ դիւթաց
երթան եւ կամ զգիրս կախարդաց եւ կամ զիրս կախարդութեան
ուսանին եւ զղջան ի բոլոր սրտէ, է (7) ամ ընդ ունկնդիրսն
ապաշխարե»²²:

Այսպիսով՝ ուսումնասիրված նյութերը վկայում են այն մա-
սին, որ հայ մատենագրության սկզբնավորման ժամանակաշրջա-
նից մինչև ուշ միջնադար, հայ բախտագուշակներն ու մոզական
բժշկությամբ զբաղվող անհատները, ի թիվս այլ կախարդություն-
ների, գծել են նաև ինչ-ինչ նշանագրեր (Եղիշե), հիվանդների
վզներին «գրեալ պահարան»-ներ են արկանել (Հովհան Մայրա-
վանեցի), «դիւաց շունչ ծրար»-ներ ու «սատանայական փաթեթ»-
ներ կազմել (Վարդան Այգեկցի), «զգիրս կախարդաց գրել և ուսու-
ցանել («Կանոնագիրք Հայոց»)» և այլն:

Հնարավո՞ր է արդյոք պարզել, թե ինչ են եղել և ինչ տեսք են
ունեցել հայ եկեղեցու վարդապետների վկայությամբ հեթանոսա-

²¹ Մատենադարան, ձեռագիր N 6409, էջ 60 բ:

²² Մատենադարան, ձեռագիր N 7066, էջ 11 բ:

կան հնությունից ժառանգված կախարդական կամ հմայական այդ գյուերը:

Այս հարցին պատասխանելու համար առաջին հերթին դիմելու ենք բազմաթիվ ձեռագիր օրինակներով մեզ հասած հմայիների և ախտարական ձեռագրերին: Հմայիլները գրավում են մեր ուշադրությունը նախ և առաջ իրենց արտաքին տեսքով: Ի տարբերություն բոլոր մյուս ձեռագրերի՝ նրանք ժապավենաձև փաթեթների տեսք ունեն (շուրջ 10 սմ լայնքով և երբեմն 10 մ ավելի երկարությամբ):

Հայ գրականության սկզբնավորման ժամանակաշրջանում թե՛ Հռոմեական կայսրության մեջ, թե՛ Ասորիքում, ամենուրեք տարածված էին առանձին տետրակներով և նրանց միացումով ստեղծված գրքերը: Փաթեթավոր գրքերն, ընդհանրապես, հմայիլները, մասնավորապես, իրենց արտաքին ձևով գրքի ավելի հին տիպի ներկայացուցիչներ են: Առավել հետաքրքրական են հմայիլներն իրենց բովանդակությամբ²³:

Մանուկ Աբեղյանը, որ նույնպես անդրադարձել է հմայագրերին, հասկապես դրանց կիրառմանը ժողովրդական սովորութակարգում, բացատրում է, թե ինչպիսին են դրանք և ինչպես են օգտագործվել. «Հմայական ասույթները, որոնք աղոթք են կոչվում, տակավին շատ են գործածական: Դրանք կամ գրավոր են կամ բանավոր: Առաջինները հմայողների կողմից գրվում են թղթի երկար շերտերի վրա, որ ծալած կարում են հագուստի մեջ և հագնում: Հմայական բերանացի աղոթքներն ապրում են հենց իրեն՝ ժողովրդի բերանում, և հարկ եղած դեպքում ասվում: Գրավոր հմայիլների վրա գրվում են նաև քրիստոնեական աղոթքներ, սակայն բուն երդմնեցուցական բանաձևերը նույն բովանդակությունն ունեն, ինչ ժողովրդական բանավոր հմայական աղոթքները: Միայն թե գրավոր հմայական աղոթքների մեծ մասը արձակ է,

²³ Խաչիկյան Լ., Նախամեսրոպյան գրի հարցը և հմայագրերը, էջ 150:

մինչդեռ բանավորներն, ընդհակառակն, թողցիկ ոտանավորներով են հորինված և խոր հնության դրոշմ են կրում: Դրանք մեծ մասամբ երկխոսության ձև ունեն, կամ սկսվում են վիպական մի նախաբանով: Բովանդակությունն ինքնին հաճախ անհասկանալիության չափ աղավաղված է: Հմայական աղոթքներն ուղղված են չար ոգիների դեմ, որոնք վնասում են մարդկանց և հիվանդություններ բերում»²⁴: Եվ բերում է հմայական աղոթքների օրինակներ, որոնցից՝

Որդի Գալուստին, / Հովիվ էր Քրիստոսին,

Նստեր օխտը ճաշփին, / Կը լար, կ' ողբար:

— Հե՛ր լաս, հե՛ր ողբաս,- / Հարցուց նրան Քրիստոս:

— Իմ տեր, կը լամ, կ' ողբամ, / Կը վախեմ գելից-գազանից,
Եվ ամենայն ջանավարից, / Որ շուտ գան մեջ գիշերին:

— Գնա՛, մտի՛ր սուրբ Սիմեոնին, / Առ երկթե ժնջիլ,
պոպտե բալնիք,

Դի՛ր գողն ի ոտին, գելն ի բերան, / Եվ ամենայն ջանավարին,

Որ ժուտ կգան մեջ գիշերին²⁵:

Ժապավենաձև, ապա նաև սովորական տեսք ստացած հմայիկներն են, որ պահպանել են հեթանոսական հավատքի խոր կնիքը կրող մեծաքանակ այնպիսի հմայական բանաձևեր, պահպանիչ գրեր ու աղոթքներ, որոնց մասին իրենց ճառերում ակնարկներ ունեին հեթանոսական հավատալիքների դեմ պայքարող վերոհիշյալ հայ մատենագիրները: Ահա այդ կարգի հմայական մի քանի բանաձևեր.

1. ԳԻՐ ՉԱՐ ԱՉՔԻ

²⁴ Աբեղյան Մ., Հայ ժողովրդական հավատքը, Երկեր, հ. է., Երևան, 1975, էջ 91-92:

²⁵ Անդ., էջ 94 (վերցված է Նավասարդյան Տ., Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, գրույցներ, երգեր, աղոթքներ, ավորություններ և այլն, գիրք VI, Թիֆլիս, 1890, էջ 147):

Ազի , մազի, զարեխի, զմրուխի,

Ել հովին Շիրանի,

Արածէր յովիտն Շիրանի

Ցանխախաց պանիր եհաց,

Որ որ տեսաւ զարմացաւ,

Որ որ կերաւ պատառեցաւ:

Ամենայն չար ակն նոյնպէս պատառեցի ի դիմաց
ծառայիցս

Աստուծոյ (այս անուն)՝ ընտանեաց եւ անասնոց եւ խաշանց

Եւ կաթին եւ մայրեաց եւ երվարաց եւ շտեմարանաց

Եւ ամենայն գոյին, յանուն Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգոյն²⁶:

2. ԳԻՐ ՋԵՐՄԱՆ

Մահիսահի, շարահի ահի, սպանութեան ահի, անդոնի ահի.
ալիխթի ահի,

վասն ձեր արևուտ՝ թողէք զծառայս աստուծոյ²⁷:

3. ԳԻՐ ԿԱՊԻ

Բազրուկ, տապտուկ, սաղուկ, սիրառ, փիրակ, կանաքուկ,

անտիրաթիր, իղամիրամ, լորինակաւոր²⁸:

4. ԳԻՐ ԳԼԽԱՑԱԻԻ

Մառ մի կայր ի մէջ երկրի,

Որ ոչ ճիւղ ունէր եւ ոչ տերեւ եւ ոչ արմատ.

Արծիւ մի նստեալ էր ի վերայ նորա,

Որ ոչ զլուխ ունէր եւ ոչ թեւ եւ ոչ ոտք:

Հարցուք եղեն արծիւն այն եւ ասեն.

Որ նստեալդ ես ի ծառդ, որ ոչ չիւղ ունի եւ ոչ տերեւ եւ ոչ
արմատ:

Ասէ արծիւն՝ այն պեղծն.

²⁶ Մատենադարան, ձեռագիր N 4600, էջ 68 ա:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 71 բ:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 70 բ:

Երթամ նստիմ ի գլուխ մարդոյն,
Ամիսն ուսեմ եւ զըղեղն ծծեմ
Եւ զաչաց լոյս պակասեցուցանեմ:
Եւ լսեցին զայն հրեշտակք եւ հրեշտակապետք եւ ասացին.
Կապեմք զքեզ ԴՃԿԵ սրբօքն, որ կան ի սիրտ արեգա-
կանն...²⁹

Հմայիլների օրինակները բազմաթիվ են և լրացնում են մեկը մյուսին: Բերված օրինակները, լինելով հմայական բժշկության դեղատոմսեր, ուղղված են տարբեր հիվանդությունների դեմ: Հմայական այս բանաձևերը, իրենց հիմնական մասով, հազարամյակների հնության կնիքն են կրում և չեն առնչվում քրիստոնեական ըմբռնումների հետ: Արտավազդի մասին հնագույն հայկական առասպելներում կան տվյալներ, որ նա կոչվել է նաև Շիդար անունով և ահա «գիր կապի» հմայական բանաձևի մեջ, ի թիվս հնության դրոշմ կրող այլ ավանդակոչումների (տապտուկ, սաղուկ, փիրակ, կանաքուկ և այլն), հանդիպում ենք նաև Սիրառին, որ հիշեցնում է մեզ վերոհիշյալ Շիդար-Արտավազդին: Գլխացավի հմայական բանաձևի մեջ նկարագրվում է կենաց ծառի հակոտնյա մահվան ծառը, «որ ոչ ճիւղ ունէր և ոչ տերև և ոչ արմատ» և չարագուշակ ու մահաբեր սանդարամետյան արծիվը, «որ ոչ գլուխ ունէր և ոչ թև և ոչ ոտք» և այլն³⁰:

Հմայիլ կոչվող ժապավանաձև ու գրքանման ձեռագրերը հիմնականում պահպանվել են նորագույն ժամանակների (XV-XVIII դդ.) ընդօրինակություններով, իրենց մեջ բովանդակում են հեթանոսական ըմբռնումների ու պատկերացումների արգասիք հանդիսացող հմայական ու մոգական գանազան աղոթքներ ու բանաձևեր³¹:

²⁹ Մատենադարան, հմայիլ N 11 (A) և ձեռագիր N 3248, էջ 51 ք (B):

³⁰ Խաչիկյան Լ., Նախամետրոպյան գրի հարցը և հմայագրերը, էջ 151:

³¹ Հարությունյան Ս., Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ, Երևան, 2006:

Նշենք նաև, որ հմայիլներից շատերի մեջ կան տարօրինակ նշանագրեր, որոնք արված են դարձյալ հմայական ու բուժական նպատակներով՝ չար աչքից գերծ մնալու, չար ոգի թաղիին հալածելու, կատաղած շնից անվանաս մնալու, դիվահարներին բուժելու, սիրածի սերը նվաճելու և բազմաթիվ այլ ակնկալություններով:

Ծանոթանանք նաև այդ կարգի մի քանի հմայագրերի.

1. Այս թլիսմա, որոյ վերայ կենայ, կախարդութիւն ոչ բանի յինքն³²:

ՀԵՆԻՃԼՎԼԽ
ԿՈՐԿԻ ԲԴԵԼԵ
ՆԻՃԻՏԻՆ ԽԼԻՍԹ
ՇՈՒԿԱԼԵՆԿՆԵՐԵ
ՇԽԻՎԻՏԻՆԻՆ

2. Այս թլիսմա գրիր ի վերայ հացի, տուր շան, որ ուտէ, կապուի լեզուն չարայկամին³³:

ՆԵՏԻՆԻՆԻՆԻՆ
ԵԼԻՆ ԶԻՆԻՆԻՆԻՆ
ՆԻՆԻՆԻՆԻՆԻՆ

3. Գիր սիրոյ, ջուրն ձգէ, տուր խմէ՝ սիրէ³⁴:

ԸՅԵԼԻՆԻՆԻՆԻՆ
ՆԵՆԻՆԻՆԻՆԻՆ

³² Մատենադարան, հմայիլ N 5:

³³ Մատենադարան, ձեռագիր N 4322, էջ 30ա:

³⁴ Նույն տեղում, ձեռագիր N 9072, էջ 26բ:

Բազմաթիվ հմայական գրեր կան Մատենադարանի մի շարք ձեռագրերում, օրինակ՝ ձեռագիր N N 4322, 6867, պահպանված ուշագրավ մի բնագրին առընթեր, որի բովանդակությունից տեղեկանում ենք, որ տասներկու Կենդանակերպերից ամեն մեկի տակ ծնված մարդիկ ունեն իրենց հատուկ թշնամի ու հիվանդաբեր դներ, որոնք բնակվում են տարբեր վայրերում՝ դռան շեմին, կրակի եզրին, ջրին մերձ, հորի մեջ, ավերակ ջրադացներում և այլուր։ Սողոմոն Իմաստունը հանդիպում և հարցաքննում է այդ դներին, սովորում նրանց հիվանդաբեր ներգործությունից մարդկանց փրկելու եղանակները և հաղորդում մարդկանց։ Դներին դիմագրավելու համար մարդիկ պետք է իմանան դրանց հալածող 3 կարգի հմայական գրերը՝ թիսմները, առաջինը պետք է պահել հիվանդի գլխի վրա, երկրորդով պետք է լողացնել հիվանդին, իսկ երրորդը՝ լուծել ջրի մեջ և տալ հիվանդին խմելու³⁵։

Մատենադարանում պահվող մյուս հմայիլների համակողմանի քննությունը հնարավորություն կտա ինչ-որ չափով ծանոթանալու դրանց նշանակությանն ու կիրառությանը նախաքրիստոնեական շրջանում։

Այսպիսով, Եղիշեի, Հովհան Մայրավանեցու, Վարդան Այգեկցու և այլ հեղինակների մեզ արդեն ծանոթ վկայությունների լույսի ներքո հմայագրերը դադարում են անիմաստ ու մտացածին խզբզանքներ համարվելուց և որոշակի նշանակություն ստանում՝ հայ ժողովրդի գրավոր մշակույթի սաղմնային փիճակի, մասնավորապես ախտարական գրականության մասին շոշափելի տվյալներ պարունակելու առումով։ Ճիշտ է, առայժմ մենք չգիտենք հմայական այդ նշանագրերի վերծանման գաղտնիքը, և դժվար թե դա հնարավոր լինի, քանզի գաղտնագրման բանալին, ամենայն հավանականությամբ, կամ շատ թաքնված է, կամ էլ ուղղակի կորսվել է։ Այնուհանդերձ, գիտենք արդեն դրանց գուգահեռ՝ մեսրոպաստեղծ այբու-

³⁵ Խաչիկյան Լ., Նախամեսրոպյան գրի հարցը և հմայագրերը, էջ 153։

բենով գրանցված հմայական զանազան բանաձևերի և մոգական բժշկության դեդաստոմսերի բովանդակությունը, ինչը վկայում է, որ դարեր շարունակ ժողովրդական պատկերացումներում ու հավատալիքներում դրանք որոշակի նշանակություն են ունեցել և տարբեր նպատակներով օգտագործվել նաև քրիստոնյա հայոց ամենօրյա կյանքում ու կենցաղում:

TATEV MKRTCHYAN

THE CULTURE OF INCANTATION IN ANCIENT AND MEDIEVAL ARMENIA

SUMMARY

In ancient Armenia since the III millennium BC temple scriptures were in use, and with the adoption of Christianity they did not cease to be applied, continuing to exist in different manifestations. Incantations, known in Armenia under the name Akhtark'. Occur in the form of book or tape-shaped amulets, and contain magic and sorcery prayers, witchcraft and divination formulas. Many of these texts, that are kept in Matenadaran, have their roots in pre-Christian times and still have not been deciphered. Armenian Church struggled against them for centuries, seeing them as spells from the pagan past.

In the light of some evidences conveyed by Yeghishe, Hovhan Mayravanetsi, Vardan Aygektsi and other medieval authors, incantations have certain significance – as carriers of the Armenian writing culture rudiments that keep the traces of ancient literature. In parallel with pre-Christian texts, various witchcraft formulas and recipes of magical medicine recorded in Mashtots letters are also known, that testifies to their use in different spheres of life of the Armenian people in the Christian era. These prayers, incantations and magical texts have played a certain role in customary and ritual culture of the Armenians in ancient and medieval times.

КУЛЬТУРА ЗАКЛИНАНИЙ В ДРЕВНЕЙ И СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЕНИИ

РЕЗЮМЕ

В древней Армении начиная с III тыс. до н.э. пользовались храмовыми писаниями, которые с принятием христианства не вышли из применения, продолжая свое существование в разных проявлениях. Заклинания, известные в Армении под названием Ахтарк, встречаются в виде лентообразных или книжных амулетов и содержат магические и колдовские молитвы, формулы чародейства и ворожбы. Многие из этих текстов, хранящихся в Матенадаране, уходят корнями в дохристианскую эпоху и до сих пор не расшифрованы. Армянская церковь боролась против них в течение веков, усматривая в них колдовские чары языческого прошлого.

В свете сведений, переданных Егише, Ованом Майраванеци, Варданом Айгекци и другими средневековыми авторами, закливания представляются с определенным значением – как носители зачаточной письменной культуры армянского народа, хранящие следы древней литературы. Параллельно с дохристианскими текстами известны также разного рода колдовские формулы и рецепты магической медицины, записанные уже маштоцовским письмом, что свидетельствует об их применении в разных сферах жизни армянского народа уже в христианскую эпоху. Эти молитвы, закливания и магические тексты играли определенную роль в бытовой и обрядовой культуре армян в древности и в средние века.